

ANTROJO PASAULINIO KARO PADARINIAI LIETUVOS ATMINTIES KULTŪROJE: KONTEKSTAI, VERTINIMAI IR SAMPYNS

Vytautas Starikovičius

Doktorantas

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto

Kultūros istorijos ir istorijos teorijos katedra

El. paštas: vytautas.starikovicius@yahoo.com

Santrauka. Straipsnyje siekiama apžvelgti pagrindines istorinės atminties kultūroje slypinčias įtampas ir problemas Lietuvoje, susijusias su traumine XX a. antros pusės Lietuvos ir Vidurio bei Vidurio Rytų Europos istorija. Straipsnis suskirstytas į penkias problemines dalis, jose analizuojamos Europos Sąjungos politiniu lygmeniu priimtos rezoliucijos ir deklaracijos, skirtos sovietinio ir nacistinio režimų vertinimui; nacionalizmo ir antikomunizmo santykiui Lietuvos ir Europos atminties kultūroje žlugus SSRS. Analizuojamos komunikacinės atminties ir gyvų totalitarinius režimus išgyvenusių žmonių liudijimų validumo ribos ir disonuojančios šių režimų įpaveldinimo tendencijos bei kylantys iššūkiai viešajame diskurse ir įamžinimo erdvėse. Paskutinis poskyris skirtas metodologinei totalitarizmo paradigmos kritikai ir jos galimybėms atminties kultūros tyrimuose unikalios XX a. epochos patirties kontekste.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos atminties kultūra, Prahos deklaracija, komunizmas, stalinizmas, nacionalsocializmas, totalitarizmas.

Keywords: memory culture of Lithuania, declaration of Prague, communism, stalinism, national socialism, totalitarianism.

*„Reikalaujame siekti, kad visa Europa suprastų,
jog nacistų ir komunistų totalitariniai režimai,
kurių kiekvienas teisiama už savo baisius darbus,
yra destruktivūs savo sistemingai taikomo teroro formų politikomis,
kurios, pradėdamos agresyvius karus ir
kaip neatskiriamą savo ideologijų dalį naikindamos ir tremdamos išstisias tautas
ir gyventojų grupes, slopina visas pilietines ir žmogaus laisves;
ir jie iš esmės turi būti laikomi pagrindine XX amžių išstikusia nelaimė.“*

Prahos deklaracija dėl Europos sąžinės ir komunizmo,
2008 m. birželio 3 d., Praha

Įvadas

XX a. istorija, kurios šerdimi – arba didžiuoju Europos pasakojimu – yra tapęs Antrasis pasaulinis karas (toliau – APK) ir jo sukeltos tragedijos, iki šių dienų veikia

Europos tautų atminties kultūrą ir politiką bei politinę ir geopolitinę orientacijas¹.

¹ Šiame tekste šios sąvokos vartojamos sinonimiškai, atminties kultūrai teikiant pirmenybę, kai kalbama apie demokratines valstybes. „Istorijos politika“

Kaip pažymėjo istorikas Tony Judtas, šiuolaikinės Europos sociokultūrinis ir socioekonominis reljefas yra suformuotas būtent APK ir jo sukeltų padarinių (tautų perkraustymai, sienų perbraižymai ir įtakos zonų pasidalijimai, Marshallo planas, Schumano projektas, Žmogaus teisių konvencija etc.), kurie intensyviai veikia šiuolaikinės Europos raidą, orientacijas ir vizijas: tik vienos valstybės, pavyzdžiui, Didžioji Britanija, APK laiko savo didvyriškumo ir tautos konsolidacijos tarpsniu (nors tai ir buvo imperijos žlugimo pradžia), kitos savo ruožtu nebyliai nuo jo grėžiasi, nes jautė pažeminimą ir nesugebėjo pasipriešinti priespaudai (Beniliukso šalys, iš dalies Prancūzija); dar kitos valstybės, tarp jų ir Lietuva, jaučia nuoskaudą tapusios APK aukomis, kurios turi teisę į moralinės skolos ir nuoskaudų pripažinimą ir savo pasakojimą apie APK dar tik kuria²; savo ruožtu Rusija APK arba Didžiuoju Tėvynės karu ir „vaduotųjų nuo fašizmo“ įvaizdžiu grindžia savo istorinę teisę į imperinę geopolitiką³.

Šiame tekste XX a. antros pusės istorinės patirties problemų, istoriografijoje įsitvirtinusių stereotipų ir šiuolaikinės istorinės atminties kultūros susiklojimų taškai įvardijami kaip *atminties sampy-*

laikomi politiniu lygmeniu priimami sprendimai, susiję su XX a. įvykiais ir koreliuojantys su „atminties kultūra“. Kalbant apie Rusiją, omenyje turima tik vertikalčiai organizuojama valstybės „istorijos politika“. Plg. V. Safronovas, 2011, p. 49–64; A. Nikžentaitis, 2013, p. 517–539.

² T. Judt, 2011, p. 27–259.

³ JAV APK tapo pasaulinės lyderystės priežastimi, nekartojant izoliacinės politikos po Pirmojo pasaulinio karo. Japonijos atvejis unikalus: APK agresorė suformavo mitą apie save kaip apie karo auką (Hirosima ir Nagasakis), kuris iki šiol neigiamai veikia tarptautinius santykius su Kinija ir Pietų Korėja. Tas pat pasakytina ir apie Austriją, kuri tiesiog „užmiršo“, kaip aktyviai palaikė nacizmą, o ir niekada jai nebuvo tai priminta.

*nos*⁴. Ieškoma panašumų ir įtampų tarp istorinių patirčių Lietuvoje ir Vidurio ir Vidurio Rytų Europoje (toliau – VVRE), tame regione, kuris buvo paaukotas komunizmo įtakai vardan taikos žemyne. Tad ir šio apžvalginio teksto tyrimo objektas yra Lietuvos istorinės atminties ir atminties kultūros konfliktiniai „mazgai“ – *atminties sampynos*, kurios interpretuojamos VVRE valstybių istorinių patirčių ir istorijos politikos formavimo iniciatyvų kontekste. Tekste, kaip diskurso išėities tašku, remiamasi Tymothy Snyderio suformuluota „kruvinų žemių“ koncepcija (iš dalies ją kvestionuojant) ir Normano Daviso pasiūlytu penkianariu APK tyrinėjimams naudojamu modeliu, kuris koncentruojasi į 1) geografinį, 2) karinį, 3) ideologinį, 4) politinį ir 5) moralinį veiksnius⁵. Šie išėities taškai istoriografijoje, kaip ir analizuojamos Europos Sąjungos direktyvos ir deklaracijos, pasirinktos visų pirma dėl jų suaktualinimo dabartiniuose Lietuvos istorijos ir atminties kultūros tyrimuose bei viešojoje erdvėje. Tekste pasirinkta plati chronologinė ir geografinė interpretacijos perspektyva, idant Lietuvos istorijos ir atminties kultūros problemos, susijusios su APK padarinių vertinimu, būtų išryškintos panašią istorinę patirtį turinčių valstybių (ES deklaracijos ir direktyvos), istoriografinių pozicijų (Vakarų, nacionali(st) nė) ir teorijų (totalitarizmo ir revizioniz-

⁴ *Atminties sampynų* metaforos vartojimą inspiravo žurnale *History and Theory* paskutinį dešimtmetį vis atsinaujinanti ir gilėjanti diskusija apie istorinio tyrimo metodo (angl. *entangled history*, pranc. *histoire croisée*) ir istorinės atminties tyrimų „trečios bangos“ (angl. *entangled memory*) galimybes ir ribas. Žr., pavyzdžiui, G. Feindt, F. Krawatzek, D. Mehler, F. Pestel and R. Trimčev, 2014; M. Werner, B. Zimmermann, 2006; J. Kocka, 2003.

⁵ N. Davis, 2011.

mo) perspektyvoje identifikuojant bendrus vardiklius ir sampynas. Pagrindines problemas galime išvelgti šiuolaikinėje APK padarinių istorinėje percepcijoje, kai politinės totalitarinių režimų vertinimų iniciatyvos, atminčių ir istorinės patirties įamžinimo / įpaveldinimo strategijos ir metodologinės šių režimų tyrimo priegios tampa vis labiau vidujai fragmentuotos ir tikrovėje (politiniame, viešajame ir akademiname diskursuose) įgauna skirtingas *veiksmo* trajektorijas, tarpusavio koreliacijas ir binarines opozicijas (istorijos politika vs. akademinė laisvė, akademybė vs. įamžinimas, antikomunizmas vs. nacionalizmas, Holokaustas vs. stalinizmas, stalinizmas vs. totalitarizmas, pasipriešinimas vs. viktimizacija etc.).

Derinant „kruvinų žemių“ erdvėlaikio koncepciją ir penkianarę APK tyrimams taikomą veiksmų schemą, bandoma pažvelgti į šiuolaikinę istorijos ir atminties kultūrą Lietuvoje VVRE valstybių kontekste po „Prahos deklaracijos priėmimo“⁶, ir kokią vietą joje užima APK? Kaip didysis APK naratyvas buvo dekonstruotas ir decentralizuotas į heterogeniškas kolektyvinės atminties įamžinimo formas Lietuvoje ir VVRE, kurios kelia vidines ir tarptautines įtampas dėl skirtingų APK ir jo padarinių interpretacijų politikoje, viešosiose erdvėse (muziejuose) ir viešajame diskurse? Paskutinėje straipsnio dalyje siekiama užčiuopti, kaip akademinis ir viešasis diskursai demokratijos sąlygomis veikia įamžinimo strategijas ir konfliktus, kai buvo atmesta, nepagrįstai devaluota ir politizuota *totalitarizmo* paradigma ir

⁶ „Prahos deklaracija dėl Europos sąžinės ir komunizmo“, Čekijos Respublikos Parlamento Senatas, 2008-06-03, in: <http://www.praguedeclaration.eu/>, [2014-10-29].

apsistota prie stalinizmo ir nacizmo komparatyvinės analizės, kuri, kaip ir Snyderio suformuotame erdvėlaikyje, nepasiekia pačių režimų vertinimo gelmių ir palieka daug neatsakytų metodologinių, istorinių ir vertybinių klausimų⁷, neįvertinus šalia nuolatinio totalitarinių režimų sugretinimo visų susiklojimų ir asimetriškumo aspektų (teroro intensyvumo, veikimo erdvėlaikio, mesianizmo etc.) po SSRS griūties⁸.

Teksto tikslas – naujai interpretuoti istorinių ir atminties kultūros tyrimų kontekste dabartines tendencijas ir problemines APK padarinių vertinimo Lietuvoje ištakas ir šias tendencijas kontekstualiai apžvelgti VVRE valstybių patirčių perspektyvoje. Visų pirma, atminties studijų teorines išvalgas pagrįsti konkrečiais dokumentų, organizacijų veiklos ir atminties vietų pavyzdžiais. Antra, objektyviai identifikavus ir suklasifikavus Lietuvos atminties kultūrai kylančius vertybinius iššūkius, istoriografines problemas ir įvertinus jas Europos kontekste, būtų galima giliau atskleisti sudėtingą XX a. tikrovę ir atverti galimybę platesnei diskusijai tarp atminties tyrinėtojų ir istorikų ieškant ne teorinių savo disciplinų skirtybių, o panašumų, tai ir tikimasi pasiekti tekste pateikiamomis išvalgomis. Galiausiai, paskutiniame teksto poskyryje siūloma gręžtis ir naujai permąstyti totalitarizmo⁹ ir stalinizmo¹⁰ probleminių santykių, nes istorinės atmin-

⁷ Dėl teksto apimties Holokausto ir jį menančių atminties vietų tema analizuojama kontekstualiai, žymint atminčių įamžinimo heterogeniškumo apraiškas.

⁸ M. Malia, 2004, p. 8–11.

⁹ P. Baehr, 2010; A. J. Gregor, 2009; H. Dubiel, G. Motzkin, 2004; H. Maier, M. Schäfer, 2007; H. Maier, 2004; P. Baehr, M. Richter, 2004; H. T. R. O’Kane, 2004.

¹⁰ N. M. Naimark, 2010; P. R. Gregory, N. M. Naimark, 2008; M. Geyer, Sh. Fitzpatrick, 2008; Sh. Fitzpatrick, 2000; S. Kotkin, 1995; R. Medvedev, 1989.

ties klasikų teoriniai modeliai, mechanškai taikomi „krvinių žemių“, kuriose yra Lietuva, tyrimuose, pameta iš savo žiūros taško nacizmo ir komunizmo susipynimus ir dar neištirtas istorines problemas. Šis apžvalginis tekstas nepretenduoja į gilią atminties kultūros tyrimams skirtą studiją ir jame nesiekama permąstyti įsitvirtinusių teorinių atminties kultūros modelių¹¹, tačiau nevengiama polemizuoti su kai kuriais šios naujos Lietuvoje disciplinos teiginiais ir metodologinėmis priemonėmis interpretuojant XX a. antros pusės Lietuvos istorijos patirtis.

1. Antrasis pasaulinis karas ir atminties sampynos Vidurio ir Vidurio Rytų Europoje

Apibūdinti šiuolaikinėje VVRE XX a. istorijos percepcijoje ir atminties politikos perspektyvoje išivyravusias tendencijas galime pasitelkti amerikiečių istoriko Timothy Snyderio „krvinių žemių“ metaforą ir ją grindžiančią tezė:

Pačiame Europos centre XX a. viduryje nacių ir sovietų režimai nužudė apie keturiolika milijonų žmonių. Vieta, kur žuvo visos aukos, krvinos žemės, driekiasi nuo Vidurio Lenkijos iki Vakarų Rusijos, apimdamas Ukrainą, Baltarusiją ir Baltijos šalis. Nationalsocializmo ir stalinizmo įtvirtinimo laikotarpiu (1933–1938 m.), per Vokietijos ir Sovietų Sąjungos vykdytą okupaciją (1939–1941 m.), o paskui per Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karą (1941–1945 m.) šis regionas patyrė iki šiol dar niekada istorijoje neregėto masto masinį smurtą. <...> Bet nė vienas iš tų keturiolikos milijonų nužudytųjų nebuvo veikiančios armijos ka-

reivis. Dauguma jų buvo moterys, vaikai ir senoliai; nė vienas iš jų neturėjo ginklo; iš daugelio buvo atimtas visas turtas, įskaitant drabužius.¹²

Ši tezė geografiškai, chronologiškai ir konceptualiai atitinka Lietuvoje istorijos mokslo ir politikos diskursuose vyraujančias tendencijas ir VVRE valstybių bei Europos Parlamento vykdomos atminties ir istorijos politikos gaires: nuo Holodomoro iki Stalino mirties komunistinės Sovietų Sąjungos atveju ir nuo Hitlerio nacionalsocialistų atėjimo į valdžią iki Niurnbergo proceso Vokietijos atveju¹³. Tai galime išskaityti Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos deklaracijų¹⁴ ir Europos Parlamento rezoliucijų tekstuose, kuriais siekiama „stalinizmo ir nacizmo“¹⁵ režimų

¹² T. Snyder, 2011, p. 7–8. Šiuo atveju antraštė akcentuoja abudu totalitarinių režimų vadus, o autoriaus siekis knygoje yra prisiminti aukas, kurios paverstos buhalterijos skaičiais.

¹³ Šią koncepciją kaip „propagandinę kampaniją“ kritikuoja Česlovas Laurinavičius, prilyginęs knygos pristatymą Vilniaus universitete „aniems [sovietiniams] laikams“. Žr. Č. Laurinavičius, 2012, p. 167–183.

¹⁴ Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija (1481) „Dėl totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų tarptautinio pasmerkimo poreikio“, 2006, [prieiga internetu], in: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta06/eres1481.htm>, [2014-05-12]. Čia, žinoma, komunistiniai režimai neapsiriboja vien SSRS ir jos satelitėmis.

¹⁵ Europinio konsensuso padarinys yra tas, kad dažnai vengiama „komunizmo“ vartosenos ir laviruojama tarp Sovietų Sąjungos-stalinizmo-totalitarizmo. 2008 m. Europos Parlamento pareiškimo „Dėl rugpjūčio 23 d. paskelbimo Europos *stalinizmo ir nacizmo* aukų atminimo diena“ tekste matomas nenuoseklumas. Pareiškimas grindžiamas 2006 m. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija „Dėl *totalitarinių komunistinių* režimų nusikaltimų tarptautinio pasmerkimo būtinybės“ ir 1968 m. Jungtinių Tautų Žmogaus teisių konvencija dėl komunistiniams ir nusikaltimams žmoniškumui netaikomos senaties. Toliau pareiškimo teksto punkte A. rašoma: „1939 m. rugpjūčio 23 d. tarp *Sovietų Sąjungos ir Vokietijos* sudarytą Molotovo–Ribbentropo paktą ir pagal jo papildomus slaptuosius protokolus Europa buvo padalyta į dvi įtakos sferas“,

¹¹ P. Ricoeur, 2004; J. E. Tunbridge, G. J. Assmann, 2011; A. Assmann, L. Short, 2012; A. Erl, 2011, p. 4–18; J. K. Olick, J. Robbins, 1998, p. 105–140.

lygiagretaus (bet ne lygiaverčio, pripažįstant Holokausto išskirtinumą) pripažinimo, nusikaltimų įvertinimo ir galutinio „komunistinio totalitarizmo“ pasmerkimo tarptautiniu Europos Sąjungos (ES) ir nacionaliniu VVRE valstybių lygiu.

Besiformuojančioje ES atminties politikoje komunistinė VVRE valstybių praeitis turėtų tapti universaliais ir integraliais europiečių identiteto dalimi ir kartu šis tarptautinis kalbėjimas(is) turėtų stiprinti bei telkti pačias VVRE visuomenes nacionaliniu lygmeniu ir vesti į susitaikymą ir konsolidaciją valstybių viduje per tarptautines minėtinas datas, simbolius, akademinę veiklą, edukaciją etc.¹⁶ Šių tikslų įgyvendinimu nuo 2011 m. rūpinasi viršnacionalinė ir nevyriausybinė, VVRE valstybių mokslo institucijas, tyrimų komisijas (pvz., „European Network Remembrance and Solidarity“ ar „Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti“) ir nuo režimo nukentėjusių aukų bendrijas vienijanti ir atminties politiką koordinuojanti „Europos atminties ir sąžinės platforma“¹⁷, kurios iniciatyva platinami dokumentiniai filmai, vykdoma knygų leidyba, ES politikos

punktas B. teigia: „<...> *stalinizmo ir nacizmo* režimų vykdyta agresija, t. y. masiniai trėmimai, žudymai ir pavergimas, priskiriami karo nusikaltimams ir nusikaltimams žmonijai“, o savo ruožtu punktas D. vėl gręžiasi nuo stalinizmo: „Europoje mažai žinoma apie *Sovietų Sąjungos santvarkos ir okupacijos* poveikį bei svarbą pokomunistinių valstybių piliečiams“ [kursyvas ir paryškiniama – V. S.]. Žr. Europos Parlamento pareiškimas dėl rugpjūčio 23 d. paskelbimo „Europos stalinizmo ir nacizmo aukų atminimo diena“, 2008-09-23, [prieiga internetu], in: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0/LT>, [2014-05-12].

¹⁶ C. C. Montero, 2009, p. 110–111.

¹⁷ Su šios organizacijos veikla galima susipažinti interneto puslapyje <http://www.memoryandconscience.eu/>, [2014-01-15].

lygiu rengiami istorinės tematikos renginiai, parodos, mokslinės konferencijos etc.

Nepaisant kai kurių aktyvių Europos Parlamento narių iš buvusio sovietinio lagerio ir mokslo institucijų iniciatyvų įamžinant totalitarinių režimų praeitį, sovietinės praeities tyrimuose neišvengiamai susiduriama ir su problemomis, kurių sprendimas akademinio ir politinio pliuralizmo sąlygomis fragmentuojasi ir mezgasi į sudėtingas sampynas¹⁸. Jų narpliojimas sukelia ne tik akademinės diskusijas, bet ir politines įtampas, kurios, bent iki 2004 m., veikiamos eurointegracijos siekio, politiniame ir akademiname diskursuose buvo slopinamos, tačiau po truputį ryškėja (tai rodo Vengrijos, Čekijos, Latvijos ir Lietuvos istorijos / atminties politikos formavimas), ir, veikiamos išorinių geopolitinių aplinkybių, kur požiūris į XX a. istoriją visada vaidina svarbų vaidmenį, akumuluojamos viešojoje opinijoje. Pavyzdžiui, netgi minėta „Europos atminties ir sąžinės platforma“, vienijanti daugumą istorijos tyrimo centrų, neišvengia istorijos politizavimo: Čekijos Respublikos Totalitarizmo studijų instituto narystė dėl buvusių komunistų politikų įtakos institutui ir instituto vadovų prieštaringų biografijų šioje organizacijoje buvo suspenduota 2014 m. sausio 14 d.¹⁹

Tarptautinėje erdvėje žiūros taškas į XX a. nacių ir komunistų sukeltą tragediją „kruvinose žemėse“ yra labai ambivalentiškas. Viena vertus, jis fokusuojamas iš VVRE bei regionui simpatizuojančių (an-

¹⁸ G. Feindt, F. Krawatzek, D. Mehler, F. Pestel and R. Trimčev, 2014, p. 24–44.

¹⁹ „Platform Suspends Membership of Czech Institute for the Study of Totalitarian Regimes“, 2014-01-11, in: <http://www.memoryandconscience.eu/2014/01/14/platform-suspends-membership-of-czech-institute-for-the-study-of-totalitarian-regimes/>, [2014-01-15].

tikomunistų) Vakarų istorikų ir publicistų perspektyvos²⁰, kur matomi keli esminiai susiklojantys *veiksniai*, sutampantys su šio regiono atminties politika:

Moralinis

1. Komunistinių režimų aukų pripažinimas, grindžiamas moralinio (retrospektyvaus) ir istorinio teisingumo atkūrimo aukų atžvilgiu imperatyvu, ir tokių autoritetų kaip Vaclavas Havelas, Vladimiras Bukovskis, Aleksandras Sacharovas ar Lechas Wałęsa vaidmeniu XX a. septintą–devintą dešimtmetį.

Geografinis

2. Vakariečių antropologinis smalsumas, orientuotas į tam tikrą keistąjį „Rytų bloko“ pasaulį, kuris buvo izoliuotas ir atskirtas nuo Vakarų visuomenių ir staiga dalis jo įsiveržė į ES ir NATO narių gretas, o kita dalis liko Rusijos įtakoje be aiškios tapatybių konstravimo orientacijos ir savivokos.

Ideologinis

3. Buvusių okupuotų visuomenių savirefleksijos, patirčių ir atminčių bumas, kuris persmelktas nostalgijos, atmetimo ir konfliktų, susijusių su sovietinės okupacijos verifikavimu²¹ (neretai tampančiu vertybinės ir ideologinės perskyros katalizatoriumi politiniame partijų spektre tarp dešinės ir kairės VVRE atvejais

²⁰ Pavyzdžiui, A. Applebaum, 2009; S. Courtois, 2000.

²¹ Posovietinės visuomenės teisiškai pripažįsta, kad jų valstybingumas buvo prarastas 1940 m. ir atkurtas 1990 m., tačiau pats okupacinis sovietinis režimas, veikiamas asmeninės patirties ir komunikacinės atminties, yra vis revizuojamas ir laipsniuojamas, kol galiausiai vėlyvasis *sovietmetis* per asmenines patirtis yra pri(si)jaukinamas ir praranda politinę valstybingumo sunaikinimo dimensiją.

ir politinės pozicijos ir opozicijos skirtimi „valdomų demokratijų“ ir autoritarizmo valstybėse²²).

Politinis

4. Geopolitinis požiūris ir santykis su Rusijos imperinės istorijos politika, kurioje esminį vaidmenį vaidina APK ir Rytų Europos išvadavimo nuo nacizmo ar nuo „hitlerinių fašistų“ leitmotyvas²³.

2. Antikomunizmas ar nacionalizmas?

Stalinizmo ir nacizmo gretinimo ir įamžinimo kontekste kliūva kelios metodologinės problemos, susijusios su politikos ir istorijos sąryšiu, nes akivaizdu, kad komunistinių režimų eksplikavimo banga tarptautiniu lygmeniu, kilusi maždaug tūkstantmečių sąvartoje, visų pirma buvo VVRE valstybių politikų ir juos remiančių politinius kalinius, sukilėlius, tremtinius ir laisvės kovotojus vienijančių organizacijų „antikomunistinis“ projektas. O į antikomunizmą Europoje nuo pat šešto dešimtmečio, kaip pažymėjo istorikas Tony Judtas, visada buvo žvelgiama įtariai, nes jis suvoktas „kaip būtinas ir pakankamas kristalizuojantis fašizmo sugrįžimo veiksnys“, tad jeigu ir ne „antifašizmas“ vyravo vakariečių mentalitete, tai bent jau tikrai „neantikomunizmas pats savaime ėmė darytis politinis ir kultūrinis siekinys“²⁴. Šią *status quo* laikyseną klasikinės nacionaliz-

²² Šis tekstas pradėtas rengti prieš įsibėgėjant Ukrainos įvykiams, kai vėl buvo ištraukta „fašizmo“ korta. Žr. T. Snyder, 2014.

²³ „Hitlerizmas“ ir „hitlerininkai“ bei fašizmo taikymas nacistinei Vokietijai buvo išplitęs SSRS. Taip siekta pakeisti reiškinių semantiką ir bet kokią nacionalizmo ryšį su „brandžiuoju socializmu“ ir komunisto statybomis.

²⁴ T. Judt, 2011, p. 233–234.

mo paradigmos dvasios veikiami išsilaisvinę Rytai ėmė klibinti.

Eventualiai tarptautiniu lygiu aiškus apie komunizmo nusikaltimus kalbančių grupių politinis angažuotumas ir neretai „nacionalistinė“ – kaip ji buvo ar yra suvokiama liberalioje ES – retorika su neigiamu įverčiu sukėlė iki šiol svarbų vertybinį konfliktą, susijusį su VVRE šalyse vykdytu Holokaustu, kuris, be abejonės, užima svarbiausią atminties politikos vietą Vakarų Europoje, o VVRE valstybėse šią temą užgožė sovietinių represijų ir aukų naratyvas, kuris, deja, kai kurių grupių ir akademikų buvo tiesmukai sulygintas su Šoa²⁵. Savo ruožtu Vakaruose, įtakingų marksistų pokario akademikų, vėliau tapusių „universalistais socialdemokratais“²⁶, pavyzdžiui, Jürgeno Habermaso²⁷ ar minėto Tony Judto dėka, nepaisant jų eskaluojamos užmaršumo ir susitaikymo svarbos (*sic!*), požiūris į sovietinius nusikaltimus²⁸ visada akcentuojamas pabrėžiant Holokausto tragediją, moralizuojant radikaliausius VVRE nacionalistinių idėjų taškus ir pateikiant juos per iškreiptą vienalytį žiūros lęšį: tarpukario antisemitizmas autoritariniuose („profašistiniuose“) režimuose, Holokaustas ir per menkas dėmesys jam

²⁵ Pavyzdžiui, estų medicinas Heino Nooras, įkūręs nevyriausybinę nuo represijų nukentėjusių asmenų rėmimo organizaciją, estų patirtas sovietines represijas įvardijo „Estijos holokaustu“. Žr. H. Noor, 2006, p. 171.

²⁶ T. Judt, 2010.

²⁷ Pastarasis išpopuliarėjo dar būdamas jaunas, kai aršiai užsipuolė su nacizmu flirtavusį Martiną Heideggerį „ne kaip filosofą, o kaip politinę personaliją“. Žr. J. Habermas, 1977, p. 155–180.

²⁸ Normanas Davisas aprašo kito kairiojo istoriko autoriteto, akademinio britų elito atstovo J. A. P. Taylora ir jo žmonos vengrės komunistės požiūrį į Katynę. Net devinto dešimtmečio viduryje pirmasis vis dar skeptiškai laukė faktų, o žmona apskritai neigė, kad sovietai galėtų padaryti tokį nusikaltimą. Žr. N. Davis, 2011, p. 33.

po 1989 metų ar net įsivyraujantis neonacizmas, – tai vis vienos dėlionės integracijos dalys²⁹. Remiantis savo autoritetu ir ideologinėmis antinacizmo nuostatomis, bet neišmanant VVRE, ypač Baltijos šalių, istorijos (nes jos objektyvios iki 1990 m. ir nebuvo), (su)kurtas VVRE, kaip retrogradiško nacionalizmo bastiono, įvaizdis³⁰. Bet akivaizdžių įrodymų, kad komunizmo nusikaltimų įvertinimas paneigia Holokaustą, žinoma, nėra pateikiama, nors toks nebylus sąmokslas aiškiai įskaitomas jų tekstuose. Kalbėdamas apie Teroro namus (*Terrohaza*) Budapešte (Vilniaus Genocido aukų muziejaus ekvivalentas Vengrijoje), Judtas teigia: „<...> Holokausto centras [Budapešte] dažniausiai stovi tuščias, jo eksponatus ir aprašus apžiūri reti lankytojai – dažniausiai iš užsienio. O kitame miesto krašte vengrai plūsta į *Terrorhaza*. <...> Tačiau *Strėlių kryžiaus* veikėjams ir 600 000 išžudytų Vengrijos žydų, kuriuos naikinant jie aktyviai dalyvavo, skirti vos trys kambarėliai. Kita didžiulio pastato dalis atiteko gausiai iliustruotam ir *neabejotinai šališkam* [kursyvas – V. S.] komunizmo nusikaltimų sąrašui.“³¹ Tos pačios tendencijos, kaip pamatysime, vyrauja ir Lietuvoje.

Kairiajame akademikų ir politikų spektre nebuvo suvokta, kad kalbėjimas apie komunizmą yra grįstas aiškia VVRE valstybių orientacija ir politine valia kurti lygiagretų ar, kaip atrodė vakariečiams, lygiavertį Holokausto istorijai APK pasakojimą apie sovietinius nusikaltimus, kuris klaidingai buvo suvoktas kaip Holokausto menkinimas, o iš tikrųjų buvo nepriklausomybės, tautinio identiteto ir savigarbos

²⁹ T. Judt, 2011, p. 839–865.

³⁰ Plg. V. Tismaneanu, 2003.

³¹ T. Judt, 2011, p. 862.

ramstis. Tad į tvirtai Vakaruose suręstą dvipolį (pacifistinį) atminties kultūros modelį – pergalę prieš nacizmą ir pastangos išvengti kruvinos praeities – integruoti komunizmo patirtį kaip bendraeuropinę, Vakarų intelektualų intencijos po pusės amžiaus tėra labai menkos³².

Reikia pripažinti, kad posovietinės visuomenės dažnai stokojo supratimo ir atjautos Šoa tragedijai. Galėtume prisiminti, kokias diskusijas ir ažiotažą 2000 m. Lenkijoje sukėlė Jano T. Grosso knyga „Kaimynai“, kurioje aprašytas Jedvabnės kaime APK metu 1941 m. įvykdytas pogromas, kuriame dalyvavo vietiniai lenkai ir buvo išžudyta 300–400 žydų³³. Kita vertus, svorio centro dėl Šoa kaltės perkėlimas iš Trečiojo reicho į jo okupuotas valstybes po 1990 m. sukėlė tam tikrą visuomenių pyktį ir atmetimo reakciją, nes, praėjus pusei amžiaus nuo tragedijos, buvo ne tik sunku priimti (daugeliu atvejų ir nesuprantama) klįjuojamą žydšaudžių etiketę ištiesai kartai, gimusiai po 1945 m. Pavyzdžiui, Lenkijoje veikiantis Tautos atminties institutas (*Instytut Pamięci Narodowej*) neseniai vykdė projektą, kurio metu koncentracijos stovyklos, veikusios okupuotos Lenkijos teritorijoje, buvo aiškiai įvardijamos kaip įkurtos ir priklaususios nacistiniam režimui, o atskirų lenkų išitraukimas traktuojamas ne tik kaip nusikaltimas žydų bendruomenei, bet ir Lenkijos valstybei³⁴.

Savo ruožtu ir Vakarų nebuvo atsižvelgta į tai, kad tos visuomenės apie Holokaustą, veikiamos sovietinės cenzūros

ir indoktrinacijos³⁵, nieko žinoti ir negalėjo, o vadovavosi iškreiptais APK istorijos pateikimo stereotipais, nuogirdomis ir mitais (neatmetant ir buitinio, ir politinio antisemitizmo apraiškų egzistavimo bei latentinės tautinės nesantaikos eskalavimo sovietinėje erdvėje aspekto). Sovietų okupuotoje VVRE teritorijoje buvo pamintas vienas esminių žmogiškosios egzistencijos pamatų – totalitarinė valstybė „areštavo teisę į gedulą“³⁶.

Tai liudija ir tas faktas, kad, apsibrėždamos save per *kančių istoriją*, VVRE valstybės priėmė politinį konsensusą ir, kaip minėta, apsiribojo stalinizmo eros pabaiga, nors yra akivaizdu, kad šiuolaikiniame VVRE piliečių identiteto formavimosi etape ne stalinizmas *par excellence*, o būtent jo metu ir vėliau buvę įvykiai, t. y. *pasipriešinimo* naratyvas, pradeda vyrėti šiose valstybėse. Sunku to nepastebėti, nes 1956-ųjų Budapeštas, 1968-ųjų Praha, 1944-ųjų Varšuvos sukilimas ir vėliau „Solidarumas“ Lenkijoje, partizaninis karas ir 1972-ųjų pavasaris Kaune³⁷ tampa tomis atminties vietomis, kuriose akcentuojamas tautinio pasididžiavimo jausmas, toks reikalingas naujam, ne viktimizaciją ir saviizoliaciją pabrėžiančiam XIX a. nacionalizmui, o atvirai, į Europos civilizaciją grįžusiai visuomenei formuotis ir bręsti. Kalbant atminties studijų terminais – gyvavusi latentinė ideokratinėms ir homogeniškiems sovietiniams istorijos

³² K. H. Jarausch, 2012, p. 312.

³³ J. Gross, 2000; angl. k. J. Gross, 2001. Knygoje minimas skaičius 1 600 žmonių, tačiau IPN istorikai, išsamiau ištyrę archyvinius skaičius, nurodė 300–400 žmonių. Lietuvoje šią funkciją daug anksčiau atliko „Lietūkio“ byla.

³⁴ Su projektu „Tiesa apie konclagerius“ galima susipažinti: <http://www.en.truthaboutcamps.eu/>

³⁵ Apie Buchenvaldo koncentracijos stovyklos panaudojimą socialistinės propagandos tikslais žr. V. Starikovičius, 2014, p. 22–24.

³⁶ Plg. Z. Wóycicka, 2014.

³⁷ Svarbiausios šių valstybių atminties vietos – „Teroro namų“ muziejus Budapešte; „Varšuvos sukilimo“ muziejus ir naujas įstabus „Solidarumo“ kuriamas muziejus Gdanske – tik įrodo šių fenomenų svarbą tapatybių kūrimo / puoselėjimo procese.

konstruktams „besipriešinanti atmintis“ (*counter-memory*)³⁸ išsiveržė visa savo jėga po 1990 m. Ir būtent šioje vietoje galima įžvelgti savaiminių, bet politiškai neįtvirtintų (nepaisant kai kurių keistų „patriotinio“ dešiniojo sparno, matančio istoriją kaip polinio kapitalo išteklių, iniciatyvų), „didžiųjų naratyvų“ formavimosi etapą posovietinėse visuomenėse, neatsižvelgiant į šiuolaikinę mokslinę ar faktinę fenomenų kritiką³⁹ ar minėtų sovietinių ideokratinų šampų metamorfozes. Tad koncentravimasis į „kruvinių žemių“ erdvėlaikį (kuris yra labai pozityvus postūmis Vakarų istoriografijoje) laikytinas iš dalies klaidinga praktika, nes sovietų vykdomas teroras ir vadavimasis iš jo pasistūmėjo gerokai į priekį laiko atžvilgiu, palikęs neištirtus savo pėdsakus visuomenių mentalitete.

3. Pasipriešinimo įpaveldinimas ir įamžinimas

Išryškindami priešinimosi aspektą, negalime pamiršti gyvųjų tiesioginę sovietinę spaudą patyrusių asmenų, idant būtų suvokta laisvės kaina. Visai natūralus to padarinys „siekiant išsaugoti Sovietų Sąjungos vykdyto genocido aukų atmini-

³⁸ „Besipriešinanti atmintis“ ne visada tampa vyraujanti oficialiajame diskurse ir dažnai (už)slopinama per vertikalią istorijos politiką arba tampa marginalinė, arba lokalinė, tačiau išlieka aktyvi ir linkusi tolti nuo mokslinės epistemos kartu neprarasdama savo įtaigumo. Žr. H. T. Hue-Tam, 2001, p. 915–918.

³⁹ Pavyzdžiui, minėtas 1944 m. Varšuvos sukilimas kartais susilaukia kritikos, kaip iš anksto pasmerkta ir todėl nevykusi karinė akcija, nusinešusi tūkstančius gyvybių ir sunaikinusi Varšuvą, o tai suponuoja, kad priešintis nereikėjo. Apie Lenkijos atminties kultūros peripetijas ir Lenkijos Armijos Krajovos ženklus Lietuvoje žr. pirmą išsamesnę tyrimą šia tema – K. Gudaitytė, 2014, p. 19–23.

mą“ buvo Vilniuje, Lietuvos Respublikos (toliau – LR) švietimo ir kultūros ministrui Dariui Kuoliui ir Politinių kalinių ir tremtinių sąjungos prezidentui Baliui Gajauskui pasirašius įsakymą „Dėl Lietuvos genocido aukų muziejaus steigimo“⁴⁰, nuo 1992 m. spalio 15 d. buvusiam KGB kalėjime su visa likusia infrastruktūra (kameromis, saugumiečių kabinetais etc.) įkurtas Genocido aukų muziejus (GAM). Pavadinimą 1991 m. rugpjūtį mitinge *inicijavo ir pasiūlė* prie KGB būstinės protestavę politiniai kaliniai, iškėlę Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio plakatą su šūkiu: „Praeivi, sustok! Čia buvo KGB – Lietuvos genocido centras; <...> čia bus Lietuvos genocido muziejus.“⁴¹ Tačiau vėliau, vis pažymint „genocido“ sąvoką, muziejus tapo simboliu žymeniu, įžiebusiu konfliktus tarp dalies žydų bendruomenės narių, istorikų, teisininkų, nuo sovietinių represijų nukentėjusių ar kolaboravusių asmenų ir politikų⁴². Steigimo momentas (po Maskvos pučo) ir vieta (ne tik represijas simbolizuojantis pastatas, bet ir Lukiškių aikštė, kurioje neseniai buvo demontuotas

⁴⁰ 1992 m. spalį LR kultūros ministerijos ir Tremtinių ir politinių kalinių sąjungos įsakymas „Dėl Lietuvos genocido aukų muziejaus steigimo“ [dokumento faksimilė], in: *Genocido aukų muziejaus ekspozicijų gidas*, [išleidimo metai ir vieta nenurodyta], p. 2.

⁴¹ Visas tekstas stende skamba taip: „*Praeivi, sustok! Čia buvo KGB – Lietuvos genocido centras; 1940–1988 čia 600 000 kankintų, ištremtų, nužudytų; 1991.01.13 čia organizavo perversmą, 14 žuvusiųjų; 1991.07.31 čia organizavo Medininkų žudynes, 7 nužudyti; 1991.08.19 čia vėl organizavo perversmą, 1 žuvo; čia bus Lietuvos genocido muziejus. 1991.08.11. Atstatyta [stendas] 1991.08.23. Lietuvos Sąjūdis.*“

⁴² Kauno IX forto muziejus šiuo atveju išvengė tokios kritikos, nors nuo 1958 m. ten veikiantis muziejus pristatė tik „hitlerinių okupantų nusikaltimus“. Atkūrus Nepriklausomybę į muziejų buvo integruotas sovietinių represijų ir pasipriešinimo pasakojimas. Žr. in: <http://www.9fortomuziejus.lt/ekspozicijos/>.

Lenino paminklas) staiga buvo pamiršti⁴³. Dėl pavadinimo ir (iš dalies) ekspozicijos turinio vis atakuojamas muziejus, kuris 1997 m. buvo sujungtas su reorganizuotu Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru, iki šių dienų sulaukia aršios kritikos ne vien dėl „genocido“ sąvokos⁴⁴, kuri neva neatitinka jos įkvėpėjo teisininko Raphaelio Lemkino sampratos⁴⁵, bet ir, o tai daug svarbiau, dėl šiame muziejuje įamžintų *atskirų* Laisvės kovotojų teisinį statusą gavusių asmenų ir 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių, dalis kurių *vėliau*, grįžus sovietams, *taps* partizanais, ir jų *galimo* dalyvavimo Holokauste. Kaip sakė muziejaus kritikas Davidas Katzas: „Kas blogiau, ar kad Genocido aukų muziejuje tik viena kalėjimo celė paskirta Holokaustui, ar tai, kad vadinamieji „sukilėliai“, dalyvavę Holokauste, yra šlovunami šiame muziejuje?“⁴⁶ Tačiau akivaizdu, kad tai buvo gyvųjų ir artimųjų APK, partizaninį karą, tremtis ir kalinimus patyrusio kolektyvo siekis institualizuoti savo kultūrinę ir komunikacinę, pusę amžiaus draustą, atmintį⁴⁷. Ir tik *vėliau* ši kolektyvinė patirtis buvo kooptuota į dešiniojo politikos spektro diskursą ir tapo tęstiniu (perimtu iš sovietmečio) teisiniu (ne)reabilitacijos proceso objektu.

⁴³ Pirmoji dėmesį į muziejaus kūrimo politinį kontekstą atkreipė E. Rindzevičiūtė, 2013, p. 63–95.

⁴⁴ 2014 m. kovo 18 d. LR Konstitucinis Teismas išaiškino, kad LR baudžiamojo kodekso 99 str., kuriame apibrėžiami genocido nusikaltimai, neprieštarauja LR Konstitucijai.

⁴⁵ D. J. Schaller, J. Zimmerer (eds.), 2009, p. 1–9.

⁴⁶ D. Katz, 2011. Autorius GAM skiria daug neigiamo dėmesio, tačiau kritikui dažniausiai neįdomūs nauji LGGRTC tyrimai (kurie nesiekia neigti vieno ar kito asmens dalyvavimo). Dažniausiai dalyvavimo Holokauste „įrodymų“ tampa sovietinio NKVD-MGB tardymo protokolo citata, kuri pagrindžia išankstinį žinojimą.

⁴⁷ Plg. V. Safronovas, 2011, p. 50–51.

Nesupratimas kilo iš vadinamojo „reabilitacijos proceso“, kuris apima *karinį* (pirmiau nepaminėtą) APK vertinimo aspektą, kai buvo pradėta reabilituoti su sovietiniu režimu kovojusius Lietuvos partizanus, sukilėlius, politinius kalinius etc. ir net kvestionuoti jų veiksmus, kurio sovietinę kilmę teisinėje kultūroje išnarpliojo Bernardas Gailius:

Tai, kad Lietuva perėmė reabilitacijos tradiciją, kartu reiškia ir tai, kad ji perėmė sovietinį požiūrį į politiškaai represuotus asmenis. Toks žingsnis gali būti pateisinamas tik tuo atveju, jeigu minėti asmenys [partizanai – V. S.] tikrai atliko veiksmus, kurie Lietuvos Respublikos požiūriu galėtų būti pripažinti nusikaltimais, o sovietai teisėtai ir pagrįstai juos nuteisė.⁴⁸

Pripažindami sovietų teisę ir perėmę jų sampratą, kad asmuo kaltas kol neįrodytas jo nekaltumas, *visi* sovietinio režimo nuteisti partizanai ir pats partizaninis judėjimas yra kalti pagal jiems inkriminuojamus nusikaltimus, kurių vienas faktiškai visada buvo dalyvavimas žydų žudynėse („tarybinių piliečių“ ar „žydų tautybės asmenų žudymas hitlerinių fašistų okupacijos metais“). Tad sąvoka „genocidas“ ir „lyginamosios martirologijos“⁴⁹ samprata tapo aštriausia į bandymą formuoti valstybinę atminties politiką ir įamžinti nacių ir sovietų nusikaltimus įvartyto pleišto briauna. Nuo pat Nepriklausomybės aušros atminties kultūra Lietuvoje tapo heterogeniška, konkurencinė ir priklausoma nuo politinės konjunktyros ar paprasčiausio neišmanymo.

APK ir dviejų ideologijų neišvengiamas susidūrimas – žūtibūtinis mūšis ar totalinis karas – šiame regione galėjęs tapti istoriniu kontekstu ir teroro priežas-

⁴⁸ B. Gailius, 2009, p. 161, 155–223.

⁴⁹ V. Vareikis, 2008, p. 10.

timi bei priešinimosi jam stimulų, buvo išstumtas. Tautinio pasakojimo šerdimi nuo 1987 m. tapo savaip interpretuojamas Molotovo–Ribbentropo suokaltis ir partizaninis „karas po karo“⁵⁰ 1944–1953 m., kurio pabaiga iš esmės žymi APK ir kariinių veiksmų pabaigą Lietuvos teritorijoje, tačiau neretai suvokiamas kaip savaiminis fenomenas. APK tęstinumo ir siekio išsaugoti valstybingumą koncepcija, veikianti sovietinio mąstymo, iki galo neįsitvirtinusi kolektyvinėje atminties kultūroje, kurioje lygia greta konkuruoja broliškumo pilietinio karo⁵¹ ir partizanų nusikaltimų „prieš civilius gyventojus“ sampratos⁵², pabrėžiamos tiesioginės propagandos apie banditus, iš vienos pusės, ir Holokausto atminties ir įamžinimo daugiabriaunės problemos, iš kitos pusės. 1941–1944 m. žydų tragedija iš atminties politikos buvo pastumta į šalį, per daug ja nesidomint ir paliekant tai žydų bendruomenės prerogatyva, „tautinių“ ir „liberaliųjų“ istorikų diskusijų objektu arba tiesiog užsiimant išankstinę „gynybinę poziciją“⁵³. Kitaip tariant, per pastarąjį dešimtmetį nusistovėjo aiškūs nesutarimų ir paradigmu riboženkliai⁵⁴.

Reikia pripažinti, kad ir pačiame GAM nėra aiškiai eksplikuotas Birželio sukilimo, partizaninio karo ir APK tęstinu-

mas ar šių fenomenų tarpusavio sampynų priežastingumas vadovaujantis aiškia paradigma, pavyzdžiui, totalitarizmo: Molotovo–Ribbentropo pakto akcentavimas, galbūt, pagrindžia teroro ištakas, tačiau ne pačią teroro ir pasipriešinimo logiką – nėra implicitinio karo antropologijai būdingo aspekto. APK traktuojamas jau ne kaip „mūsų“, o svetimųjų karas, kuriame *mes*, kaip valstybė, tapome istorinės predestinacijos aukomis – objektu, ir į APK smagračius papuolėme jam pasibaigus. Tačiau vėlgi tai nepaaiškina, pavyzdžiui, partizaninio karo kilmės aplinkybių ir jame kariavusių žmonių motyvacijos bei spontaniškumo⁵⁵.

Šiuo atžvilgiu partizanai daug adekviau suvokė savo valstybės ir tarptautinę geopolitinę padėtį ir komunizmo grėsmę (iš čia 1946 m. vasario 16 d. deklaracija), nei kai kurie šiuolaikiniai istorikai ar politikai. Pavyzdžiui, atminties kultūrą tyrinėjantis Nikžentaitis be užuolankų teigia: „<...> nereikia užmiršti, kad iš dalies dėl klaidingai pasirinktos partizaninio karo taktikos – trukdyti Lietuvos sovietizacijos procesui – nuo pasipriešinimo dalyvių rankų žuvo daugiau civilių gyventojų nei represinio aparato atstovų“⁵⁶, o valstybinės šventės (rugpjūčio 23 d. ir birželio 14–15 d. Lietuvos okupacijos, pirmųjų deportacijų metinės) yra „antirusiško jausmo stiprinimas, <...> kurių metu prisimenama sovietų padaryta žala“⁵⁷. Valstybės sunaikinimo ir aukų pagerbimo minėjimai, pasirodo, skirti priminti sovietų žalą ir skatinti įsivaizduojamą „antirusiškumą“, o partizanai, iš XXI a. pozicijų, pasirinko „klaidingą karo taktiką“, o ne atstovavo nepriklausom-

⁵⁰ LGGRTC kilnojamoji paroda „Karas po karo 1944–1953“ eksponuojama Europos miestuose. Paskutinį kartą buvo pristatyta nepriklausomame *Stasi* muziejuje Berlyne 2013 m. birželio 13 d.

⁵¹ Pavyzdžiui, filmas „Niekas nenorėjo mirti“ (rež. V. Žalakevičius, 1965). Šios sampratos kritiką 1984 m. pateikė K. Girmius, 1984, p. 295–308.

⁵² M. Pocius, 2009.

⁵³ Plg. H. Vitkus, 2008.

⁵⁴ 2005 m. aptartos santykio su Holokaustu Lietuvoje istoriografijos tendencijos, metodologijos ir pavardės išlieka faktiškai tos pačios, žr. N. Šepetys, 2006, p. 246–254.

⁵⁵ A. Streikus, 2014, p. 20–23.

⁵⁶ A. Nikžentaitis, 2011, p. 450.

⁵⁷ A. Nikžentaitis, 2011, p. 446.

mai Lietuvai okupanto akivaizdoje ir buvo vienintelė teisėta valdžia, besipriešinanti Kremliuje antrą kartą surežisuotam „komunistinės revoliucijos“ scenarijui. Teisėta valdžia (suverenu) esant karo padėčiai tampa, arba kas teisėje vadinama „state of exception“⁵⁸, tie, kurie prisiima teisę var-toti smurtą, suspenduodami konstitucinės teisės veikimą teritorijoje. Šis aspektas yra išnagrinėtas Gailiaus, bet neįšąmonintas kolektyvinėje atmintyje ir daugumos istorikų, nuolat nusiteikusių kritiškai savos istorijos atžvilgiu ir nekreipiančių dėmesio į komunistų ideologiją ir ją grindžiančius veiksmus. Tiesa, to nesuvokia ir partizaninį karą šlovinantys „tautos dvasios ir protėvių žemės“ puoselėtojai, modernūs tautininkai patriotai, kurių idėjų atšvaitai, deja, vyrauja ir GAM muziejuje. Atrodo, tarpukario inteligentai, pavyzdžiui, kunigas Stasys Yla, buvo geriau perpratę nusi-kalstamo sovietinio komunizmo ideologi-jos, intencijų, veiklos ir kovos subtilybes, analizuodami komunistinius dokumentus ir šaltinius supančios tikrovės kontekste⁵⁹.

Kai kurių į partizaninį judėjimą ar Birželio sukilimą įsitraukusių asmenų dalyvavimo Holokauste selektyvi analizė palikta siauroje mokslinėje terpėje ir sunkiai skverbiasi į viešumą, nebent pasitelkiama kaip argumentas *visiems* partizanams ar sukilėliams, taigi ir jų tikslams diskredituoti, o ne yra diskusijų, kad ir nelabai malonių, objektas, tiriant įvairias žmonių veiksmų, APK konteksto, pasirinkimų ir jų priežasčių strategijas⁶⁰.

⁵⁸ C. Schmitt, 1985, p. 6–16; G. Agamben, 2005, p. 1–32.

⁵⁹ S. Yla, 2012.

⁶⁰ Pirmas išsamesnis bandymas nagrinėti socio-psichologines įsitraukimo į Holokaustą aplinkybes tiriant dalyvių biografijas: A. Rukšėnas, 2013.

4. „Atminties kapinės“ ir liudijimų galimybių ribos

Toks savotiškas išskydimas be kontekstualumo iš pirmo žvilgsnio išreikštas tuo, kad sostinėje turime atskiras įamžinimo ir atminties vietas: GAM ir Tuskulėnų rimities parko memorialinį kompleksą, Tolerancijos centrą, Panerių memorialą (kalbant apie XX a. antrąją pusę), etc., bet šių istorinių įvykių nesieja joks politinei bendruomenei – valstybei – būdingas didysis naratyvas apie Lietuvą kaip politinę ir pilietinę bendruomenę, kurioje sugyveno kelios tautos, tačiau bendri piliečiai, ir ištikusią bendrą visų valstybingumo tragediją. Pasitelkdami Tunbridge'o ir Ashworth'o „dissonuojančio paveldo“ konceptą galėtume teigti, kad Lietuvoje praeitis yra pagrindinis (užslopintų) konfliktų šaltinis tarp etninių grupių dėl vyraujančio „decentralizuoto“ istorijos ir paveldo pateikimo, t. y., kad kiekvienai grupei tyliai paliekama terpė puoselėti savo atmintį, neieškant sąlyčio taškų⁶¹. Skirtingos kolektyvinės patirtys ir atmintys etninio (ar etnolingvistinio) nacionalizmo kontekste paslepiamos po išorinio korektiškumo luobu be aiškaus vardiklio (kad ir APK) ir valstybingumo matmens. Neišgyvenusi „didžiųjų naratyvų“ permąstymų (jei tokiais nelaikytume sovietinės indoktrinacijos štamput) atminties politika Lietuvoje iškart papuolė į dekonstrukcijos metodologinius spąstus. Tačiau lietuvių, atminties studijų inovatorių ir kritikų (kurie remiasi iš esmės Pierre'o Nora ir Assmannų teorijomis), buvo pražiūrėtas esminis faktas apie teminių muziejų ir memorialų funkcijas pokomunistinėse visuomenėse apskritai – tai

⁶¹ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, 1996, p. 6–14, 20–21.

nėra kolektyvinės istorinės ar kultūrinės atminties „archyvas“: minėti muziejai ir memorialai tėra geriausiu atveju „atminties veidrodžiai“, kuriuose istorijos vaizdas visada yra reflektyvus ir priklauso nuo dabarties sąlygų, kontekstų⁶² ir šiuo atveju jų steigimo momentu (ir iki šiol?) yra terapijos priemonė, arba, žiūrint su tam tikru skepsiu iš gyvųjų asmenų, t. y. aukų ir jų artimųjų, perspektyvos, tai yra „atminties kapinės“.

Žvelgiant giliau, APK šiuo atveju, turbūt, ir negalėjo tapti vienijančiu pasakojimu, nes Lietuvoje buvo atmestas iš esmės kaip svetimas karas, kai APK, tiksliau, Didžiojo Tėvynės karo, Raudonosios armijos žygdarbiai ir Spalio revoliucijos didysis naratyvas per visą okupacijos laikotarpį buvo aktyvios komunistinės propagandos ir indoktrinacijos priemonė, kuriuo buvo siekiama Lietuvos istoriją jausti į fiktyvų broliškų tautų pasakojimą⁶³. Per visą okupaciją siekis sovietizuoti atmintį ir kultūrą buvo labai aiškus komunistų tikslas⁶⁴, tad į naujus po 1990 m. kuriamus muziejus ne visada reikia žvelgti per modernių atminties studijų terminų rėtį, kad atminties kultūrą ir atminties politiką „hegemonizavo“ nacionalistinis naratyvas, o derėtų pasistengti suvokti giliau kartais stichiškus veiksmus ir pastangas vaduotis iš melo. Tai jau, ko gero, tolesnių istorinės antropologijos tyrimų objektas.

Svarbiausia atminties kultūroje buvo išryškinti atkurto valstybingumo metmenį ir jį labai aiškiai, tarsi nukertant Gordijaus mazgą, atskirti nuo visa, kas yra sovietinio (juk Baltijos valstybės džiaugiasi „dai-
nuojančia revoliucija“). Atminties vietos,

tapusios muziejais (GAM juk buvęs KGB (NKGB-MGB) kalėjimas, Paneriai – masinių žydų, lenkų, lietuvių žudynių vieta, Tuskulėnų rimties parkas – įvairių tautybių nužudytųjų NKGB-MGB kalėjime masinė kapavietė⁶⁵), paprasčiausiai reprezentuoja skirtingus fenomenus, kurių įamžinimas tapo svarbus atskiroms grupėms ir aktualintas aiškiaje APK ir jo padarinių erdvėlaikyje⁶⁶. Tai yra natūralus atminčių heterogeniškumo požymis, kad skirtingi socialiniai veikėjai, šiuo atveju kolektyvai ar bendruomenės, viešajame diskurse (valstybiniame ir europiniame) kovoja dėl savo atminties ir istorinių įvykių interpretacijų pripažinimo bei matomumo visų pirma viešumoje, per aiškiai atpažįstamus atminties ženklus (angl. *mnemonic signifier*) ir instutualizuoja savo atmintį (mūsų atveju tuo tampa memorialiniai muziejai), kur tas heterogeniškumas yra išreikštas aštriausia forma⁶⁷. Tad šioje vietoje reikėtų kritiką nukreipti ne į atskirų mažųjų muziejų ir memorialų aiškiai apibrėžtą specifinę vykdomą veiklą, kurių įprasminimą veikia konkrečioje vietoje „atsitikusi“ tikrovė ar ją atsimenantys kolektyvai, o ką šiuo klausimu yra nuveikusi, tarkim, grandiozinė įstaiga – Lietuvos nacionalinis muziejus (LNM), turintis reprezentuoti visuotinę Lietuvos istoriją ir paties valstybingumo raidą bei sujungti decentralizuotus atskirų kolektyvų pasakojimus (visų pirma Holokaustą, sovietinę okupaciją etc.), tačiau neturintis nei aiškos vizijos, nei misijos, o tuo labiau apskritai neformuojantis jokios

⁶⁵ S. Vaitiekus, 2011.

⁶⁶ Nors kai kurie istorikai tai mano esant skirtingų Vilniaus miesto tautų – lietuvių, lenkų ir žydų – atminties kultūrą akcentuojančias vietas. A. Nikžentaitis, 2013, p. 225–226.

⁶⁷ G. Feindt, F. Krawatzek, D. Mehler, F. Pestel and R. Trimčev, 2014, p. 32.

⁶² J. K. Olick, 2007, p. 89–91.

⁶³ Plg. D. Mačiulis, 2013, p. 168–172.

⁶⁴ A. Streikus, 2007, p. 7–30.

XX a. antros pusės istorijos sampratos. Be to, saugantis savo fonduose milžiniškas XX a. artefaktų kolekcijas (juk LNM perėmė ir Revoliucijos, ir Ateizmo, ir kt. muziejų fondus) dažnai laiko jas neprieinamas net istorikams tyrėjams⁶⁸.

Žvelgiant iš kritinių muzeologijos teorijų pozicijų, objektyvus istorijos pasakojimas gali būti pateikiamas tik dekontekstualizavus jame minimus artefaktus, pateikiant juos visuomenei naujame, t. y. dabarties, kontekste, ir idealiuoju atveju kurti naują pasakojimą apie buvusius laikus⁶⁹. Tokią misiją ir atlieka nacionaliniai muziejai, vykdantys kultūrinį „valstybės užsakymą“. Autentiškoms erdvėms, kokios yra ir GAM, ir Paneriai, keliami kiti kriterijai, nes dėl savo autentiškumo jose neįmanoma sukurti to, kas įvardijama kaip „objektyvus naratyvas“, nes šios vietos svarbios atskiriems kolektyvams kaip jų atminties vietos, o atmintis *visada* yra subjektyvi ir selektyvi. Visai kitas klausimas, kaip tos vietos yra naudojamos formuojant valstybinę istorijos ar atminties politiką ir įrengiant jose naujas ekspozicijas, bet problema čia ne erdvės, o būtent siekis tomis erdvėmis dėl įvairių intencijų manipuliuoti. Žiūrint kritiškiau, atminties ir istorijos fenomenologijos aspektu⁷⁰, XX a. antros pusės trauminiams įvykiams objektyvumas apskritai negali būti pasiekiamas (įmanomas nebent užmiršimas ir atleidimas arba manipuliacijos kaltės jausmu), o to nereikėtų ir reikalauti, nes per daug žmonių, remdamiesi patyrimu, „pamena“ sovietinę istoriją ir okupaciją:

[Š]viesa, apšviečianti veiksmo procesus, taigi visus istorinius procesus, pasirodo tik jų pabaigoje, dažnai, kai visi dalyviai

jau būna mirę. Veiksmas visiškai atsiskleidžia tik istorijų pasakotojui, būtent atgal žiūrinčiam istoriko žvilgsniui, šis iš tiesų visada geriau negu istorijos dalyviai žino kas vyko. Visi pačių veikėjų pateikiami aiškinimai, nors retais atvejais jie gali visiškai patikimai išdėstyti savo ketinimus, tikslus ir motyvus, tampa tik naudinga šaltinių medžiaga istorijos rankose ir niekada savo reikšmingumu ir teisingumu negali prilygti jo pasakojimui. Tai, ką pasakoja istorijos pasakotojas, būtinai turi būti paslėpta nuo paties veikėjo, bent jau kol jis veikia arba patiria veiksmo padarinius, nes jis savo veiksmui suteikia ne tą reikšmę, kuri suteikiama vėliau pasakojamoje istorijoje. Net jeigu istorijos yra neišvengiami veiksmo rezultatai, ne veikėjas, bet istorijos pasakotojas suvokia ir „daro“ istoriją.⁷¹

Tad aštrios ir konkuruojančios nuomonės ir istorijos interpretacijos Lietuvoje liudija faktą, kad, viena vertus, sovietinės okupacijos padariniai ir laiko distancija yra nepakankama ir jos „istorinė šviesa“ dar nepasiekia, o galbūt, kaip sakė Alainas Besançonas, „su gailėsčiu reikia pripažinti, kad tiesioginiai liudytojai – ne patys iškalingiausi: gali būti, kad aukščiausia blogio stadija paralyžiavo pačią liudijimo galimybę, ir prireiks pakankamos distancijos, kad perprastume ir išreikštume tai, kas įvyko iš tikrųjų?“⁷² Antra, įvairūs reabilitacijos procesai ir atminčių įamžinimo konkurencingumas implikuoja, kad užmaršumo ir susitaikymo kriterijus, t. y. kad XX a. praeitis ir patirtis taptų istorija, neveikia, tačiau, ko gero, objektyvumo ir distancijos scientizmo dvasia reikalauti ir nederėtų, nes tereikia prisiminti Benedetto Croce's tezę, kad „visa istorija yra šiuolaikinė istorija“ ir daugiau pasako apie mus pačius nei apie tiriamus laikus⁷³.

⁶⁸ Apie užvertas fondų duris žr. A. Narušytė, 2014.

⁶⁹ Ch. Saumarez Smith, 2006, p. 9.

⁷⁰ P. Ricoeur, 2004, p. 421.

⁷¹ H. Arendt, 2005, p. 182–183.

⁷² А. Безансон, 2002, p. 7.

⁷³ Cituota iš: M. Malia, 2004, p. 13.

5. Totalitarizmo pinklės

Antras metodologinis įrankis, kuris pirmuose atminties politikos formavimo etapuose turėjo palengvinti prieigą prie bendros XX a. tragedijos sampratos, pavėluotai tapo *totalitarizmo paradigma*, kuri, kaip ir *genocido* atveju, į viešąjį ir politinį diskursą įsiveržė neatlikus namų darbų: ji buvo pritaikyta mechaniškai, neišanalizavus jos akademinio lygmeniu ar, tiksliau, atėjusi į dalies akademikų žodyną greitai buvo perimta politikų ir publicistų. Šiame kontekste jau matoma tam tikra „istorijos konvergencija su valdžia“, kuri „daro pirmąją pavaldžia valstybei, t. y. pasikėsinama į istorikų ir mokslo nepriklausomumą, o tai neleistina“⁷⁴. Tačiau vėlgi, jei sutiktume su kritine konvergencijos teze apie būtinybę atskirti istoriją ir politiką, turėtume gręžtis į faktą, šiame kontekste kalbant apie APK ir sovietinį totalitarizmą, kad būtent vertikali istorijos politika buvo sovietų priemonė formuoti „naujus sovietinius žmones“. Šioje vietoje lieka nebeaišku, kaip be politinės valios ištrinti ar demaskuoti sovietinės istorijos šampūs (tam reikia finansų ir žmonių), ir kur pradėti brėžti objektyvios demokratiškos ir diskursyvos istorijos liniją, ir kaip elgtis su akivaizdžiu melu politikoje, besiremiančioje sovietinės istorijos manipuliacijomis: ją kriminalizuoti, ignoruoti ar integruoti į akademinį diskursą.

Totalitarizmui buvo nepalankus ir tarpautinis akademinis kontekstas, kai lyderių pozicijas iš „totalitaristų“ jau buvo perėmę (post)revizionistai, tad tinkanti ir priimtina VVRE regiono visuomenei (tuo metu ir Rusijos istorikams bei disidentams⁷⁵) tota-

litarizmo paradigma pasirodė tik kaip tam tikras iš mados išėjęs kaprizas, kuris, nors ir nebuvo kategoriškai atmetas Vakaruose, priimtas su tam tikru atlaidumu ir skepticizmu. Kita vertus, kalbėjimas iš prievartą patyrusių posovietinių valstybių pozicijų ir archyvų atvėrimas leido susiformuoti ne tokiai įtakingai kaip šešto–septinto dešimtmečio, tačiau reikšmingai neototalitaristų mokyklai⁷⁶. Šiuo atveju, skirtingai nei matėme pirmiau, Molotovo–Ribbentropo paktas, vėliau – nacių ir sovietų represijos ir rezistencija „kruvinose žemėse“⁷⁷ veikiant totalitariniam pasakojimui įgavo aiškų pamatą įtvirtinti ir formuoti istorinės atminties politiką. Tačiau ties tūkstantmečių sąvarta, kaip galime išskaityti rezoliucijų tekstuose, komunistinis totalitarizmas, siekiant tarptautinio konsensuso, ekvilibristiškai buvo susiaurintas iki *stalinizmo*, akcentuojant jau ne sovietinio ir nacistinio režimo *prigimties, tikslų ir veiksmų* panašumus, o, pakeitus skambias antraštes, lipant ant to paties grėblio: vėl koncentruojamasi į tautų viktimizacijos komparatyvistiką, vedama aukų buhalterija ir siekiama įrodyti, kad stalinizmo aukų skaičius lygus nacių (Hitlerio?) nusikaltimams ar net juos viršija. Žinoma, martirologija yra svarbus aspektas, tačiau bent šiuo atveju reikėtų žengti dar vieną žingsnį susitaikymo su praeitimi linkme ir suvokti, kaip pažymėjo Snyderis, kad už šių skaičių slypi tikrų ir konkrečių žmonių ir jų artimųjų biografijos ir valstybių tragedijos.

Okupacijos priežasčių ir kaltųjų pradėta ieškoti ne dviejų totalitarinių sistemų susitarimuose ir bendradarbiavime

⁷⁶ Žr., pavyzdžiui, D. Marcinkevičienė, 2003, p. 91–106; T. Vaiseta, 2013.

⁷⁷ Snyderis paskutinį savo knygos „Kruvinos žemės“ skyrių taip pat skiria polemikai su Arendt „Totalitarizmo ištakose“ suformuota totalitarizmo paradigma.

⁷⁴ P. Wittek, 2013, p. 552.

⁷⁵ Vladimiras Bukovskis iki šiol tvirtai laikosi nuomonės, kad SSRS buvo totalitarinė. T. Vaiseta, 2014.

(Molotovo–Ribbentropo paktas buvo šio bendradarbiavimo apogėjus), o tarpukario visuomenėse ir autoritariniuose ar „kriptofašistiniuose“ VVRE režimuose, kurie buvo „pasirengę“ ir „užprogramuoti“ totalitarinei santvarkai. Jei sutiktume su pirmiau minėta teze, kad okupuotos valstybės tapo APK ir režimų teroro objektais, tai suvoktume, kad visų pirma *kaltieji* yra naciai ir bolševikai su savo ideologija, o ne aukos. Aukos (jei šią formuluotę atsargiai taikytume valstybei kaip subjektui), nei nacionalsocializmo, nei komunizmo, nėra kaltos ir negali būti *par excellence*, nes būtent modernųjų XX a. totalitarinių režimų, kokios ir buvo ideologija besiremiančios SSRS ir nacių Vokietija, skiriamasis bruožas nuo kitų istorijoje žinomų „kito tipo tironijų, egzistavusių praeityje, yra tas, kad teroras naudojamas ne kaip būdas sunaikinti ar įbauginti priešininkus, o kaip priemonė valdyti mases žmonių, kurie yra visiškai paklusnūs. Teroras <...> naudojamas be kokios nors ankstesnės provokuojančios dingsties, o jo aukos, net persekiotojo požiūriu, yra nekaltos“⁷⁸. O ta teroro baimė, net ir žlugus stalinizmui, ir režimo imperatyvas valdyti visada buvo daugiau nei tikėtinas.

Istorinės atminties kultūroje apie sovietinę praeitį nebuvo ir nėra aiškaus jungiančio bendravardiklio ir paliekamos nereikalingos spragos loginėje grandinėje ne tik vertinant stalinizmo ir komunizmo santykį, bet ir apskritai požiūryje į SSRS istoriją. Kodėl ir kada, įamžinant stalinizmo ir nacizmo aukas, turime brėžti kokybinę ribą tarp šių režimų vertinimo ir juos grindžiančių ideologijų? Apskritai, ar stalinizmą galime identifikuoti kaip ideolo-

giją? Jei tai nebuvo ideologija (o ji tokia ir nebuvo⁷⁹), o tik pamišusio diktatoriaus saviveikla, ar netampa stalinizmas ir nacizmas nelygiaverčiais fenomenais, kurių sugretinimas beprasmiškas? Stalinas mirė, stalinizmo apraiškų nėra, o visa Sovietija buvo normali, nors ir ne(i)vykusi, valstybė su kruvinu nukrypimu. Komunizmas, skirtingai nei nacizmas, tampa ne pasmerkimo objektu, o tik netikusia pasaulio pertvarkymo ar politinės santvarkos programa. Stalinizmas šiuo atveju vertingesnis tyrinėjant Rusijos istoriją, režimo (totalitarinio) intensyvumo pakopas ir vidinį komunizmo asimetriškumą, kurie svarbūs tokioms Rusijoje veikiančioms institucijoms kaip „Memorialas“.

Eventualiai galime kelti klausimą, kodėl šie „heterozigotiniai dvyniai“, o tai galime išskaityti tokių grandų kaip Hannah Arendt ir Alberto Camus klasikiniuose veikaluose⁸⁰ ar šiuolaikinių neototalitaristų mąstytojų Alaino Besançon⁸¹ ar Ernsto Nolte's ir François Furet⁸² tekstuose, kaip ideokratiniai nusikalstami režimai ir jų pagrindu sukurtos imperijos, nėra pasmerkiami *in corpore*, nesusisaistant chronologinėmis ribomis, sutampančiomis su

⁷⁹ Stalinas niekada nekalbėjo apie stalinizmą, nors, siekdamas įtikti „raudonojo dvaro carui“, tokią versiją kėlė Lazaras Kaganovičius: „*Visi kalba apie Leniną ir leninizmą, bet Leninas seniai miręs... Tegyvuoja stalinizmas!*“ S. S. Montefiore, 2004, p. 66.

⁸⁰ Yra visiškai nesuprantama Alberto Camus studijos „Maištaujantis žmogus“ (1951) užmarštis visos autoriaus kūrybos kontekste, ypač kairiųjų prancūzų akademikų, pasižymintųjų neadekvačia meile SSRS, kurie jos postalininio laikotarpio demonizaciją laiko dešiniųjų kliesedais. Apskritai Vakarų pasauliui vis dažniau išplautos *totalitarizmo* sąvokos priskyrimas tampa nerimą keliančia tendencija (net tik Lietuvoje, kur labiausiai tuo pasižymi Vytautas Radžvilas). Žr. H. Marcuse, 1964; Sh. Wolin, 2008.

⁸¹ A. Besançon, 2007.

⁸² E. Nolte, F. Furet, 2004.

⁷⁸ H. Arendt, 2011, p. 41.

konkrečių asmenybių valdymu, o imantis aiškiai pačių režimų eksplikuojamų ideologijų – komunizmo ir nacionalsocializmo – analizės? Juk neonacizmo apraiškų prevencija yra visuotinis reiškinys, vyraujantis švietimo sistemose, tačiau komunizmui, net ir tam pačiam stalinizmui, tai netaikoma ar tik bandoma taikyti įgyvendinant minėtas ES iniciatyvas. Tačiau sunaikiai įsivaizduojama stalinizmo prevencija ir edukacija be komunizmo analizės.

Antra, *totalitarizmas* viešajame diskurse vartojamas kaip metapolitinė skėtinė sąvoka, o ne kaip istorijos ir politikos mokslų analitinis įrankis, potencialiai galintis suteikti aiškų vertybinį režimų interpretacinį lauką ir vertinimo pamatą moksliniams tyrimams, analizuojantiems režimų intencijas ir veikimo logiką⁸³. O tai vestų ir prie aiškesnių įamžinimo ir įpaveldinimo formų principų atrankos ar kaip tik skirtingų atminčių koegzistavimo dinamiškos analizės.

Žinoma, totalitarizmas sulaukia daug pagrįstos kritikos (jei jis traktuojamas kaip vienalytis politinis Šaltojo karo konceptas), tačiau problema yra ne ši akademinė revizionistų kritika, o išplauta šios paradigmos, kuriai jau pusę amžiaus žadama mirtis, vartoseną XXI a. Kaip pabrėžė Sheila Fitzpatrick ir Michaelas Geyeris (tikrai neatstovaujantys totalitarizmo paradigmam), kritiškai apžvelgę totalitarizmo diskurso istoriją iki šių dienų⁸⁴, jo santykį su kitomis sovietologijos mokyklomis,

totalitarizmas tapo ne tik populistine politikų „vėliava“, bet ir akademybėje buvo nepagrįstai transformuotas jo turinys, kai empirikai istorikai (revizionistai ir jų šiuolaikiniai sekėjai), remdamiesi gausiais naujais šaltiniais, pradėjo griauti Hannah Arendt, Aleksandro Solženycino, Carlo J. Friedricho ir kt. totalitarinį pasakojimą, įkyriai prikaišiodami jiems „faktinius“ netikslumus, tačiau, „nepaisant gausėjančios empirinės medžiagos, būtent tokių autorių apmąstymai ir leidžia susigrumti (*grapple*) su intensyviai didėjančiu empirinės medžiagos kiekiu“ ir jį aktualinti⁸⁵. Taigi stalinizmo ir nacionalsocializmo šaltiniai puikiai įsiterpia į permąstyta totalitarizmo paradigmą, kaip aktualinančioje APK, ir palieka tolesnį, kaip siūlo pradžioje teksto minėtų politinių rezoliucijų tekstai, postalininės „*Sovietų Sąjungos santvarkos ir okupacijos*“ vertinimo galimybe, nes nesinori tikėti, kad sovietiniame lageryje vykdoma selektyvi teisinio ir ypač moralinio aukų statuso pripažinimo atranka griežtai apibrėžtose Stalino valdymo chronologinėse ribose. Kaip pažymėjo Nerijus Šepetytis, „norint giliau ir adekvačiau pažinti šią iš tiesų unikalią epochą, vertėtų pasitelkti totalitarizmo konceptą (nebūtinai konkrečias teorijas), kuris tyrinėjant bet kurį to laikotarpio aspektą (miestų statymą, kovą su Bažnyčia, vaikų auklėjimą, paskyrimų į darbą praktikas) verstų išlaikyti galvoje klausimą: *o ko gi tu buvo siekiama, kokie čia buvo komunistų tikslai* [kursyvas – V. S.]“⁸⁶.

Vienas pavyzdžių, kai įvairių krypčių sociokultūrinės, politinės ir meno istorijos empiriniai ir tarpdisciplininiai tyrimai

⁸³ Taip pat svarbu išsiaiškinti, ką pagrįstai kelia totalitarizmo paradigmos skeptikai, ar Jugoslavija ir satelitinės SSRS valstybės (išskyrus, ko gero, Nicolae Ceaușescu Rumuniją ir Rytų Vokietiją) buvo tikrai totalitarinės. Ar Mussolini Italijai, kaip teigia kai kurie Slovėnijos mąstytojai, galime taikyti totalitarizmo sąvoką etc.

⁸⁴ M. Geyer, Sh. Fitzpatrick, 2008, p. 1–37.

⁸⁵ M. Geyer, Sh. Fitzpatrick, 2008, p. 15.

⁸⁶ N. Šepetytis, 2007, p. 161.

gali būti atliekami kritiškai permąstant totalitarizmo paradigmą, visą laiką „turint ją mintyje“, yra Dresdene 1993 m. Saksonijos žemės parlamento iniciatyva įkurtas Hannah Arendt totalitarizmo tyrimų institutas (*Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung*). Instituto veikla svarbi suvokti Rytų ir Vakarų Vokietijos unifikaciją, patirtis ir skirtumus vertinant dviejų režimų – nacionalsocialistinio ir komunistinio – palikimą idėjų istorijos kontekste, identifikuojant „totalitarinio mąstymo“, „politinio ekstremizmo“ ir „proletariato diktatūros“ aspektus⁸⁷. Ar demokratinėje valstybėje tai galima vertinti kaip pavojingą „politikos ir istorijos mokslo konvergencijos“ apraišką, besikėsinančią į mokslo objektyvumą, lieka kitų galimų tyrimų objektas⁸⁸.

Epilogas

Tymothy Snyderio suformuluota „kruvinių žemių“ metafora, kalbant apie XX a. Vidurio ir Vidurio Rytų Europą nusiaubusius nacistinį ir stalinistinį (bet ne sovietinį / komunistinį) režimus, pastaraisiais metais iš pirmo žvilgsnio adekvačiausiai atitinka šiose žemėse atsідurusių valstybių formuojamą atminties politiką nacionaliniu ir tarptautiniu mastu. Tai patvirtina naujų ES narių Europos lygmeniu (visų pirma per Europos Parlamento ir Europos Tarybos

kuruojamas struktūras) vykdomi moksliniai ir edukaciniai projektai, tekste aptartos politinės rezoliucijos ir atmintinų datų minėjimai bei istorinės atminties įamžinimo strategijos.

Tačiau neišvengiama keblumų, politinių ir akademinų įtampų, kurios tekste buvo apibūdintos kaip *atminties sampynos*. Šios atminties sampynos ir jas iliustruojantys svarbiausi konfliktiniai taškai, kaip matėme iš teksto, yra keli, jie, kaip išryškėjo tekste, neleidžia iki galo perprasti XX a. patirties dėl skirtingų vertinimo ir veikimo strategijų ir trajektorijų politikos, įamžinimo / įpaveldinimo ir akademinėje plotmėse. Visų pirma tai labai paini sovietinio režimo vertinimo problema, susiejus su Antrojo pasaulinio karo percepcija ir jo sukeltais padariniais. Nepaisant fakto, kad VVRE valstybėse vadavimasis iš sovietinės totalitarinės sistemos ir melo yra svarbiausia atminties vieta ir nacionalinių identitetų kūrimo šerdis, jos eskalavimas ir pabrėžimas dėl trumpos laiko distancijos ir sovietinio mentaliteto recidyvų iki šiol neleidžia adekvačiai įvertinti šiose teritorijose vykdyto Holokausto, atmintis apie kurį iki šiol esti konfliktinė ir nesuderinama su sovietine patirtimi ir jos ideokratiniais prietarais. Tačiau paradoksas tas, kad, palyginus, pavyzdžiui, įamžinimo vietas Lietuvoje ir Vengrijoje, šie konfliktiniai taškai atminties kultūroje yra neretai hiperbolizuotai paryškinami nesuvokiant natūralios heterogeniškos skirtingų kolektyvų atminčių prigimties ir selektyvumo. Būtent priešinimasis sovietinės sistemos kuriamai tikrovei, praeities reprezentacijoms ir atminties štampams naujuose nepriklausomos Lietuvos memorialiniuose muziejuose (ar tai būtų partizaninis karas,

⁸⁷ Apie institutą plačiau: <http://www.hait.tu-dresden.de/ext/institut.asp?la=2>.

⁸⁸ Kad valstybės iniciatyva įkuriami tyrimų centrai kaltinami „neobjektyvumu“ ar „politinio užsakymo“ vykdymu, būdinga ne tik minėtai Čekijai. Panašių kaltinimų galime rasti ir Lietuvoje, ypač LGGRTC adresu, kai Aloyzas Sakalas viešojoje erdvėje šią įstaigą be užuolankų įvardija „TS-LKD partijos filialu“. Įdomu, kad tokie pareiškimai girdimi iš kairiųjų partijų narių ir adresu tų įstaigų, kurios tiria dar artimą sovietinę okupaciją. Žr. A. Sakalas, 2014.

ar neginkluota rezistencija ir pan.) šiuolaikinių Lietuvos atminties teoretikų beveik vienbalsiai įvardijamas kaip „homogenizuojančio“ ir „nacionalistinio“ (neigiamos konotacijos prasme) naratyvo įsivyravimas. Dorai taikydami modernias atminties teorijas, kai kurie autoriai praleidžia faktą, kad ištis rasime vos kelias nedideles sovietinę okupaciją įamžinančias vietas, o atskirų kolektyvų iniciatyvos *atsiminti* ir *įamžinti* savo patirtį natūraliai veda į atminčių konkurencinę ir heterogenišką išraišką viešosiose erdvėse. Taip pat Lietuvos atveju akademybėje neretai pamiršamas atminties vietų steigimo ir prasmės kontekstas.

Kita vertus, Vakarų visuomenių atminties modelyje vyraujant Holokausto naratyvui, europiniu lygmeniu VVRE regione sovietinė patirtis vertinama gana skeptiškai ir visada pabrėžiama per santykį su *Šoa* ir šios tragedijos vertinimo problemomis šiame regione. Tačiau nacistinio ir komunistinio režimų *sugretinimo* (ne sulyginimo) problema galėtų būti apšviesta istorinio pažinimo ir priartėti prie sprendinio radimo (kaip matėme, ši problema kai ku-

riais atvejais yra sėkmingai sprendžiama), jei dėmesys būtų nukreiptas ne vien į viktimizacijos laipsnį, kančių istoriją, savi-kaltės ieškojimą tarpukario visuomenėse ir martirologiją, tačiau žiūros taškas taip pat būtų sukonsultuotas į režimų eskaluotas ideologijas – komunizmą ir nacionalsocializmą – bei jų išreikštus tikslus. Šiam metodologiniam ir intelektualiniam veiksmui vertėtų pasitelkti *permaštytą* totalitarizmo paradigmą, kuri ne vienu atveju buvo arba per daug politizuota, arba viešajame diskurse devaluota. Be to, teigiama, jog stalinistinio laikotarpio išskyrimas erdvės ir laiko atžvilgiu iš bendros komunizmo ideologijos analizės išleidžia iš akių nusikaltamą, kaip ir nacionalsocializmo atveju, sovietinio komunizmo prigimtį. Kitaip tariant, VVRE regione (kaip neretai ir Vakarų istoriografijos tradicijoje) nesuvokiama ir implicitiškai nenagrinėjama komunizmo prigimtis ir tikslai (skirtingai nei nacizmo), o retrospektyviai orientuojamasi į jo politinius padarinius ir diktatorius; Vakarų politiniame ir viešajame diskurse antikomunizmas tradiciškai nepagrįstai traktuojamas kaip ultranacionalizmo priežastis.

BIBLIOGRAFIJA

Agamben G., 2005 – Giorgio Agamben, *State of Exception*, Chicago and London: Chicago University Press, 2005.

Arendt H., 2005 – Hannah Arendt, *Žmogaus būklė*, Vilnius: Margi raštai, 2005.

Arendt H., 2011 – Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2011.

Assmann A., 2011 – Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media and Archives*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Assmann A., Short L., 2012 – Aleida Assmann, Linda Short (eds.), *Memory and Political Change*, Palgrave Macmillan, 2012.

Baehr P., 2010 – Peter Baehr, *Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Social Sciences*, Stanford University Press, 2010.

Baehr P., Richter M., 2004 – Peter Baehr and Melvin Richter (eds.), *Dictatorship in History and Theory: Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*, Cambridge University Press, 2004.

Besancon A., 2007 – Alain Besançon, *A Century of Horrors: Communism, Nazism, and the Uniqueness of the Shoah*, ISI Books: Wilmington, Delaware, 2007.

Davis N., 2011 – Norman Davis, *Kariaujanti Europa: 1939–1945. Sunki pergalė*, Vilnius: Vaga, 2011.

Erl A., 2011 – Astrid Erl, „Travelling Memory“, in: *Parallax*, vol. 7, no. 4, 2011.

Feindt G., Krawatzek F., Mehler D., Pestel F., and Trimčev R., 2014 – Gregor Feindt, Felix Krawatzek, Daniela Mehler, Friedemann Pestel and Riecke Trimčev, „Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies?“, in: *History and Theory*, vol. 53, no. 11, February, 2014.

Fitzpatrick Sh., 2000 – Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, 2000.

Gailius B., 2009 – Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje*: Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2009.

Geyer M., Fitzpatrick Sh., 2008 – Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (eds.), *Beyond Totalitarianism Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, 2008.

Girnius K., 1984 – Kęstutis Girnius, „Ar pokario metais Lietuvoje vyko klasių kova ar pilietinis karas“, in: *Aidai*, Nr. 5, 1984.

Gregor A. J., 2009 – A. James Gregor, *Marxism, Fascism, and Totalitarianism: Chapters in the Intellectual History of Radicalism*, Stanford University Press, 2009.

Gregory P. R., Naimark N. M., 2008 – Paul R. Gregory, Norman M. Naimark (eds.), *The Lost Political Transcripts: From Collective Rule to Stalin's Dictatorship*, Hoover Institution, Stanford University, Yale University Press, 2008.

Gudaitytė K., 2014 – Kristina Gudaitytė, *Armijos krajojvos įpaveldinimo problematika Vilniaus krašte po 1990 m.*: Magistro darbas, VU Istorijos fakultetas, 2014.

Habermas J., 1977 – Jürgen Habermas, „Martin Heidegger: On the Publication of Lectures from the Year 1935“, in: *Graduate Faculty Philosophy Journal*, vol. 6, no. 2, Fall 1977.

Hue-Tam H. T., 2001 – H. T. Hue-Tam, „Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory“, in: *American Historical Review*, vol. 106, no. 3, June 2001.

Jarusch K. H., 2012 – Konrad H. Jarusch, „Nightmares or Daydreams? A Postscript on the Europeanisation of Memories“, in: Małgorzata Pakier, Bo Stråth (eds.), *European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, New York, Oxford: Berghahn Books, 2012.

Judt T., 2010 – Tony Judt, „Kibbutz“, in: *The New York Review of Books*, February 11, 2010, [prieiga internetu], in: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2010/feb/11/kibbutz/>, [2014-10-16].

Judt T., 2011 – Tony Judt, *Pokaris: Europos istorija nuo 1945 metų*, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

Katz D., 2011 – Dovid Katz, „The New Holocaust Room in the Basement of the Genocide Museum in Vilnius“, 2011-11-21, [prieiga internetu], in: <http://defendinghistory.com/tag/museum-of-genocide-victims>, [2014-05-08].

Kocka J., 2003 – Jürgen Kocka, „Comparison and Beyond“, in: *History and Theory*, vol. 42, no. 1, 2003.

Kotkin S., 1995 – Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley: University of California Press, 1995.

Laurinavičius Č., 2012 – Česlovas Laurinavičius, „Tarp istorijos ir propagandos: recenzija knygai, kuri per pastaruosius metus labiausiai reklamuota“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2012, Nr. 2.

Lewis L., Sokolov A., 2000 – Lewis Siegelbaum, Andrei Sokolov, *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*, Yale University Press, 2000.

Mačiulis D., 2013 – Dangiras Mačiulis, „Vilniaus miesto istorijos pasakojimas sovietmečio muziejuose“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.

Maier H., 2004 – Hans Maier (ed.), *Totalitarianism and Political Religions. Volume I: Concepts for the Comparison of Dictatorships*, Routledge, 2004.

Maier H., Schäfer M., 2007 – Hans Maier, Michael Schäfer (eds.), *Totalitarianism and Political Religions, Volume II. Concepts for the Comparison of Dictatorships*, Routledge, 2007.

Malia M., 2004 – Martin Malia, „Nazism–Communism: Delineating the Comparison“, in: Helmut Dubiel, Gabriel Motzkin (eds.), *The Lesser Evil Moral Approaches to Genocide Practices*, Routledge, 2004.

Marcinkevičienė D., 2003 – Dalia Marcinkevičienė, „Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, t. 2, 2003.

Marcuse H., 1964 – Herbert Marcuse, *One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Society*, Boston: Beacon Press, 1964.

Medvedev R., 1989 – Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*, New York: Columbia University Press, 1989.

Montefiore S. S., 2004 – Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Phoenix Books, 2004.

Montero C. C., 2009 – Carlos C. Montero, „Policies of Memory: What is the Role for EU“, in: *Europe 70 Years After the Molotov-Ribbentrop Pact*, European Parliament, Brussels, 2009-10-14.

Naimark N. M., 2010 – Norman N. Naimark, *Stalin's Genocides*, Princeton University Press, 2010.

Narušytė A., 2014 – Agnė Narušytė, *Tikrinti demokratijos – į muziejų fondus*, [prieiga internetu], in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-01-31-agne-narusyte-tikrinti-demokratijos-i-muziejju-fondus/113464>, [2014-02-26].

Nikžentaitis A., 2011 – Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

Nikžentaitis A., 2013 – Alvydas Nikžentaitis, „Vilnius kaip simbolinė keturių tautų sostinė“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.

Nikžentaitis A., 2013 – Alvydas Nikžentaitis, *Atminties ir istorijos politika Lietuvoje*, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.

Nolte E., Furet F., 2004 – Ernst Nolte, François Furet, *Fascism and Communism*, London: Nebraska University Press, 2004.

Noor H., 2006 – Heino Noor, „Sovietų okupacijos sukelti ilgalaikiai sveikatos pakenkimai Estijoje“, in: Arvydas Anušauskas (sud.), *Kelias į antikomunistinį tribunolą 2000–2005*, Vilnius: Baltos lankos, 2006.

Nora P., 1996–1998 – Pierre Nora, *Realms of Memory: The Construction of French Past*, vol. 1–3, New York, 1996–1998.

O’Kane R. H. T., 2004 – Rosemary H. T. O’Kane, *Path to Democracy: Revolution and Totalitarianism*, Routledge, 2004.

Olick J. K., 2007 – Jeffrey K. Olick, *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*, Routledge, 2007.

Olick J. K., Robbins J., 1998 – Jeffrey Olick, James Robbins, „Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices“, in: *Annual Review of Sociology*, vol. 24, 1998.

Pocius M., 2009 – Mindaugas Pocius, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 m.*, Vilnius, 2009.

Ricoeur P., 2004 – Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, London, Chicago: The University of Chicago Press, 2004.

Rindzevičiūtė E., 2013 – Eglė Rindzevičiūtė, „Institutional Entrepreneurs of a Difficult Past: The Organisation of Knowledge Regimes in Post-soviet Lithuanian Museums“, in: *European Cultural Memory Post-89*, Amsterdam: New York, Rodopi, 2013.

Rukšėnas A., 2013 – Alfredas Rukšėnas, *Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija*: Daktaro disertacija, Klaipėdos universitetas, 2013.

Safronovas V., 2011 – Vasilijus Safronovas, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra?“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

Sakalas A., 2014 – Aloyzas Sakalas, „Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras: tai mokslinė įstaiga ar TS-LKD filialas“, 2014-08-12, [prieiga internetu], in: <http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/a-sakalas-lietuvos-gyventoju-genocido-ir-rezistencijos-tyrimo-centras-tai-mokslinistaiga-ar-ts-lkd-filialas.d?id=65539124>, [2014-10-16].

Saumarez Smith Ch., 2006 – Smith Charles Saumarez, „Museums, Artefacts, and Meanings“, in: *The New Museology*, Reaktion Books, 2006.

Schaller D. J., Zimmerer J. (eds.), 2009 – Dominik J. Schaller, Jürgen Zimmerer (eds.), *Origins of Genocide: Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence*, London and New York: Routledge, 2009.

Schmitt C., 1985 – Carl Schmitt, *Political Theory: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, Cambridge, Massachusetts, and London: The MIT Press, 1985.

Šepetys N., 2005 – Nerijus Šepetys, „Lietuvių santykiai su žydais: Naujausios holokausto istoriografijos analitika?“, in: *Naujasis Židyns-Aidai*, Nr. 6, 2005.

Šepetys N., 2007 – Nerijus Šepetys, „Rusijos ir Lietuvos santykiai XX amžiaus šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 19, 2007.

Snyder T., 2011 – Timothy Snyder, „Fascism, Russia, and Ukraine“, in: *New York Books Review*, 2014-03-20, [prieiga internetu], in: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/mar/20/fascism-russia-and-ukraine/?insrc=rel>, [2014-03-05].

Snyder T., 2011 – Timothy Snyder, *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*, Vilnius: Tyto alba, 2011.

Starikovičius V., 2014 – Vytautas Starikovičius, „Antrojo pasaulinio karo pasekmių ženklai Rytų Berlyne“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 6, 2014.

Streikus A., 2007 – Arūnas Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1 (21), 2007.

Streikus A., 2014 – Arūnas Streikus, „Likę trise leidžiam vakarą tyliai svajodami“, Apie autentiškas partizanų karo kasdienybės šukes“, in: *Knygų aidai*, Nr. 1, 2014.

Tismaneanu V., 2003 – Vladimir Tismaneanu, *Išsivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, Vilnius: Mintis, 2003.

Tunbridge J. E., Ashworth G. J., 1996 – John E. Tunbridge, George J. Ashworth, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester, 1996.

Vaiseta T., 2013 – Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*: Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2013.

Vaiseta T., 2014 – Tomas Vaiseta, „Patogi psichiatrija“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2014, Nr. 1.

Vaitiekus S., 2011 – Severinas Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai 1944–1947*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.

Vareikis V., 2008 – Vygintas Vareikis, „Kontroversiniai Antrojo pasaulinio karo vertinimai“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Nr. XVIII, 2008.

Vitkus H., 2008 – Henrikas Vitkus, *Holokausto atminties raida Lietuvoje*: Daktaro disertacija, Klaipėdos universitetas, 2008.

Werner M., Zimmermann, B., 2006 – Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, „Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity“, in: *History and Theory*, 2006, vol. 45, no. 1.

Witek P., 2013 – Piotr Witek, „Istorinės politikos doktrina – arba kelių veiksmų drama“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.

Wolin Sh., 2008 – Sheldon Wolin, *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*, Princeton University Press, 2008.

Wóycicka Z., 2014 – Zofia Wóycicka, *Arrested Mourning: Memory of the Nazi Camps in Poland, 1944–1950*, Frankfurt am Main, New York: Peter Lang, 2014.

Yla S., 2012 – Stasys Yla, *Komunizmas Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2012.

Безансón А., 2002 – Алén Безансón, *Извращение Добра: Соловьёв и Оруэлл*, Москва: «МИК», 2002.

THE CONSEQUENCES OF THE WWII IN THE MEMORY CULTURE OF LITHUANIA: CONTEXTS, EVALUATIONS, AND TANGLES

Vytautas Starikovičius

S u m m a r y

The article “The Consequences of the WWII in the Memory Culture of Lithuania: Contexts, Evaluations, and Tangles” seeks to disclose tendencies and problems in a political, academic, and popular discourses related to the immortalization and evaluation of the WWII and its consequences in the memory culture of Lithuania and Central and Central East Europe (CEE). These historical and methodological prob-

lems – first of all linked to the perception of totalitarianism and Stalinism – in this paper are named as an *entangled memory*. In order to mark the sharpest angles of an *entangled memory*, this paper proposes some reflections from different academic and institutional perspectives in Lithuania. First of all, what methodological tensions originated in the academic discourse after the Prague declaration (2008) and the

various subsequent charters of the EU Parliament when the communist (Stalinist) crimes were compared to the Nazi crimes by politicians and academics from the CCEE region? Why this conception was ignored by the prominent Western (leftist and liberal) scholars, and what different roles the narrative of the Holocaust plays in Western and CCEE memory cultures? Secondly, why an attempt “from below” to immortalize the cultural memory about the Soviet crimes in Lithuania and the CCEE is perceived as a manifestation of the ultra-nationalism but not as anti-Communism, and *vice versa*, how the Communist experience, the resistance movements, and the cultural memory of the Soviet victims became the object of political manipulation within the CCEE countries (both in the Left and the Right wings)?

I argue that an attempt to create the homogeneous “great historical narrative” about the Communist

past has failed, but this is not seen as a disadvantage. Moreover, it is a consequence of the natural heterogeneity of the collective memories when different social agents (victims, collectives, nations, etc.) are competing due to the management of the various memory places (memorials, museums, commemorations, etc.) which could be perceived as a “dissonant heritage” (Tunbridge and Ashworth). The homogeneity of the post-war Europe’s memory culture (Nazism and Holocaust *vs.* Communism and Stalinist repressions) is an unattainable goal, but a convergence towards the more intimate knowledge in the scientific discourse about these asymmetric totalitarian regimes is possible. The final chapter suggests that the critically re-evaluated concept of the totalitarianism paradigm is the most appropriate methodological instrument in order to understand the experience and history of Nazism and Communism in the 20th century.

Iteikta 2015 01 16
Parengta skelbti 2015 03 10